

พระธรรมทูตกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศอินโดนีเซีย Phradhammaduta and The Buddhist Propagation in Indonesia.

พระมานพ โชติโก (หงษ์พันธ์)¹, สมคิด เศษวงค์²

¹Phra Manop Chotiko (Hongpan) And², Somkid Setwong

¹²มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย

¹²Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

E:mail: ¹manophonpan2526@gmail.com

Received : August7, 2023;

Revised : April1, 2024;

Accepted : May27, 2024

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้มุ่งศึกษาการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตในประเทศอินโดนีเซีย เป็นนโยบายภาครัฐบาล ภายใต้ความร่วมมือของฝ่ายสงฆ์ทั้งสองนิกาย ได้จัดส่งพระธรรมทูตไปเพื่อส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศอินโดนีเซีย เพื่อให้ชาวอินโดนีเซีย สามารถเข้าใจหลักธรรม และนำไปปฏิบัติให้เกิดประโยชน์ได้จริง ในฐานะที่ผู้เขียนเป็นพระธรรมทูตที่ปฏิบัติหน้าที่ในประเทศอินโดนีเซียอยู่ จึงมีความสนใจที่ต้องการศึกษาในเรื่องนี้ ดังนั้น บทความนี้ จึงมุ่งศึกษาหลักการและแนวคิดในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศอินโดนีเซียของพระธรรมทูต 6 ด้านสำคัญ คือ 1) ด้านนโยบายการส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนา 2) ด้านการส่งเสริมการศึกษาของบุคลากร 3) ด้านการส่งเสริมพุทธศาสนิกชน 4) ด้านการจัดการบุคลากร 5) ด้านวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และ 6) ด้านการนำหลักธรรมไปปฏิบัติของพระธรรมทูต ทั้งนี้เพื่ออรรถาธิบายพระพุทธรูปศาสนาให้เจริญมั่นคงสืบต่อไปทั้งในปัจจุบันและอนาคต โดยใช้วิธีศึกษาจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

คำสำคัญ : การเผยแผ่พระพุทธศาสนา; พระธรรมทูต; ประเทศอินโดนีเซีย

Abstract

This academic article aims to study the propagation of Buddhism in Indonesia. The propagation of Buddhism Buddhist monks in Indonesia It's a government policy. Under the cooperation of the two sects Sent missionaries to promote the propagation of Buddhism in Indonesia. For the people of Indonesia able to understand the principles and put them into practice for real benefits As the author is a Dhammaduta working in Indonesia. Therefore, there is a strong desire to study in this matter. Therefore, this article aims to study the principles and concepts of Buddhism propagation in Indonesia of 6 important aspects, namely 1) the policy to promote the propagation of Buddhism; 2) personnel education promotion, 3) Buddhist promotion, 4) personnel management, 5) Buddhism propagation methods, and 6) Dhammaduta's implementation of Dhamma principles. In

order to maintain and maintain Buddhism to continue to grow and be stable both in the present and in the future.

Keywords: Buddhism propagation, Buddha Dhammaduta, Indonesia

บทนำ

พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นในโลกประมาณ 2560 ปีกว่ามาแล้ว นับว่ามีอายุยืนยาวมาก ปัจจัยที่สำคัญอย่างหนึ่ง คือ มีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยลำดับ จากคนกลุ่มหนึ่งไปสู่คนอีกกลุ่มหนึ่ง และมีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเป็นไปอย่างต่อเนื่อง โดยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงส่ง พระอรหันตสาวกจำนวน 60 รูป ออกไปประกาศหลักธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั้งพระองค์เองก็ได้เผยแผ่หลักธรรมคำสอนโดยพระองค์เองเป็นระยะเวลานานถึง 45 ปี ดังปรากฏในมหาปรินิพพานสูตรกล่าวว่า พระพุทธองค์ได้เสด็จจาริกไปตามเมืองต่าง ๆ มากกว่า (ที.ม. (ไทย) 10/163/109) แห่งในพรรษาสุดท้ายนั้น ซึ่งเป็นการปฏิบัติภารกิจหน้าที่เผยแผ่หลักธรรมอย่าง มีรู้จักเห็นดเห็น้อยพระวรกาย และเมื่อเสด็จปรินิพพานไปแล้ว บรรดาพุทธสาวก และศาสนทายาทก็ได้สืบสานต่อโดยยึดหลักธรรมเป็นสรณะจวบจนถึงปัจจุบัน โดยยึดถือเอาอุดมการณ์ของพระพุทธองค์ดังที่กล่าวว่า “เธอทั้งหลาย จงเที่ยวจาริกไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขของชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์แก่ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ท้าวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ... จงแสดงธรรมอันมีความงามในเบื้องต้นคือศีล มีความงามในท่ามกลางคือสมาธิ มีความงามในที่สุด คือปัญญา จงประกาศพรหมจรรย์คือพระศาสนา พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะให้บริสุทธิ์บริบูรณ์จนหมดสิ้น” (วิ.ม. (ไทย) 4/32/40) โดยวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาทำได้หลายวิธี เช่นทางกายได้แก่การปฏิบัติให้ดู กล่าวคือ เวลาจะยืน จะเดิน จะนั่ง จะนอน เป็นไปด้วยความเรียบร้อย มีสติสำรวมอยู่เสมอระมัดระวังแสดงท่าทางของผู้สงบเยือกเย็น ย่อมสามารถโน้มน้าวจิตใจของผู้ฟังให้เกิดความสนใจ ยอมรับ นับถือ เชื่อฟัง และยินดีที่จะปฏิบัติตามได้

หลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนา

พระสัทธรรมคำสอนถือว่เป็นสิ่งสำคัญที่สุดสำหรับพุทธศาสนิกชนทั้งหลายในฐานะผู้เป็นสาวกของพระพุทธองค์ เพราะว่าพระสัทธรรมคำสอนเป็นหลักหรือเป็นแนวทางแห่งการดำรงชีวิตองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคทรงตรัสว่า “ผู้ประพฤติธรรมย่อมอยู่เป็นสุขทั้งโลกนี้ และโลกหน้า” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/23/38) ตามสมควรแก่การปฏิบัติของแต่ละบุคคลและยังเป็นเหตุสร้างสันติสุขให้แก่โลกมนุษย์เป็นอันมาก ดังนั้น คณะสงฆ์ไทยและพุทธศาสนิกชนทั้งหลายจึงต้องช่วยกันรักษาสืบต่อไป ซึ่งมีหลักการปฏิบัติหลายวิธีการที่พระพุทธองค์ทรงวางหลักการไว้

หลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงบรรลุโมกขธรรมแล้ว ได้ทรงเสวยวิมุตติสุขอยู่ 7 สัปดาห์ก็ทรงมีพุทธประสงค์ที่จะสั่งสอนให้ปวงเวไนยสัตว์ เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานในธรรมที่พระองค์ทรงค้นพบ พระพุทธองค์ก็เริ่มประกาศหลักพุทธธรรมครั้งแรกในวันเพ็ญ 15 ค่ำเดือน 8 โดยมีปัญจวัคคีย์ทั้ง 5 เป็นเป้าหมายในการเผยแผ่ โดยทรงประกาศธรรมจักรกับปวัตตนสูตร เป็นครั้งแรกในครั้งนั้นได้มีโกณฑัญญะ เป็นผู้สามารถรู้และเข้าใจในธรรมที่พระพุทธองค์ทรงค้นพบ พระพุทธองค์จึงประกาศว่า “อญญาสิ วต โภ โกณทณฺโณ อญญาสิ วต โภ โกณทณฺโณ” โกณฑัญญะ ได้รู้แล้วหนอ โกณฑัญญะ ได้รู้แล้วหนอ โกณฑัญญะ จึงได้ชื่อนำหน้าว่า อัญญาโกณฑัญญะ จากนั้น จึงได้ทูลขออุปสมบทเป็นภิกษุรูปแรกในพระพุทธศาสนา (วิ.ม. (ไทย)

4/18/25) ต่อมาพระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไปในทุกสารทิศ มีผู้ศรัทธาเลื่อมใส เคารพ ยำเกรง ในพระรัตนตรัยน้อมนำเอาหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาไปประพฤติปฏิบัติ

หลักประโยชน์ 3

จุดหมายในการสอนของพระพุทธเจ้า มุ่งเน้นไปที่ประโยชน์ของมหาชนเป็นที่ตั้ง การประกาศพระพุทธศาสนาจึงยึดหลักประโยชน์ของมหาชน ซึ่งเป็นหลักการสำคัญของการสื่อสารธรรมในพระพุทธศาสนา โดยเป็นหลักและนโยบายในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของเหล่าสาวก ทั้งนี้ก็เพื่อประโยชน์สุขแก่มนุษย์ โดยหลักการก็คือ ให้เกิดประโยชน์สุขตามพุทธประสงค์ 3 ประการ คือ

1) **ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์** ประโยชน์ชาตินี้

2) **สัมปรายิกัตถประโยชน์** ประโยชน์ชาติหน้า

3) **ปรมาตถประโยชน์** ประโยชน์อย่างยิ่ง (จุ.จุ. (ไทย) 30/673/333)

พุทธพจน์นี้เป็นเครื่องชี้ชัดถึงบทบาทสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธองค์ประสงค์ให้เกิดเป็นประโยชน์แก่มหาชน เพราะฉะนั้น ประโยชน์ 3 จึงเป็นความชัดเจนในคำสอนพระพุทธศาสนามุ่งหมายความสุขด้วยข้อปฏิบัติให้เกิดสุข มิใช่บรรลุด้วยความทุกข์ หรือทุกคนเป็นอิสระสมบูรณ์จากกิเลสทั้งปวง จึงจะถือว่าเป็นความสุขที่เป็นจุดหมายปลายทางตามจุดมุ่งหมายในพระพุทธศาสนา ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงมีพุทธประสงค์ในการสอนเพื่อให้มหาชนเกิดความรู้ ความเห็น 3 ประการ (อง.ตัก. (ไทย) 20/356/565) คือ

1. เพื่อให้ผู้ฟังรู้จริงเห็นแจ้งในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น (อภิธัมมปิฎก)

หมายความว่า สิ่งใดที่พระองค์ทรงรู้แล้ว ทรงเห็นแล้ว แต่เมื่อทรงพิจารณาว่าไม่เป็นประโยชน์สำหรับมหาชน พระพุทธองค์ก็จะไม่ทรงสอนในสิ่งนั้น ทรงสอนให้รู้จริงเห็นแจ้งเฉพาะเท่าที่จำเป็นสำหรับสาวกนั้น ๆ อุปมาเหมือนครูที่มีความรู้มาก แต่ก็นำเอาเฉพาะความรู้เท่าที่จำเป็นแก่ศิษย์ในชั้นนั้น ๆ มาสอนเท่าที่จะพึงเป็นประโยชน์แก่ศิษย์ และเท่าที่วุฒิภาวะของศิษย์จะรับได้ ดังตัวอย่างเช่น

“..พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ สีสพาวน (ป่าประดู่ลาย) ใกล้เมืองโกสัมพี ครั้นนั้น ทรงถือใบประดู่ลายเพียงเล็กน้อยไว้ในพระหัตถ์แล้วตรัสถามภิกษุทั้งหลายว่าใบประดู่ลายในพระหัตถ์มีเพียงเล็กน้อยส่วนที่อยู่บนต้นอย่างไหนจะมากกว่ากัน ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า ใบประดู่ลายในพระหัตถ์มีเพียงเล็กน้อยส่วนที่อยู่บนต้นมีมากนัก พระพุทธองค์ตรัสว่า เรื่องนี้ ฉันใด เรื่องที่ทรงรู้นั้นมีมากเหมือนใบไม้บนต้นส่วนที่ทรงบอก และทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายมีเพียงเล็กน้อยเหมือนใบไม้ในพระหัตถ์” (สี.ส. (ไทย) 19/548/1712)

ทั้งนี้ ก็เพราะพระพุทธองค์ทรงมีพุทธประสงค์ที่จะบอกว่า ส่วนไหนที่ไม่มีประโยชน์แก่พรหมจรรย์ ไม่เป็นเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความรู้ยิ่ง และนิพพาน ก็จะไม่บอกส่วนไหนที่ประกอบด้วยประโยชน์ เป็นไปเพื่อการตรัสรู้ และนิพพานเช่นเรื่องทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ พระองค์ก็จะตรัสบอกพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ไม่ยากเกินไปจนถึงกับตรองตามแล้วก็ไม่เห็น

2. เพื่อให้ผู้ฟังตรองตามแล้วเห็นจริงได้ ทรงแสดงธรรมอย่างมีเหตุผลให้ผู้ฟังพอตรองตามให้เห็นด้วยตนเอง (สนิทานธรรมเทศนา)

พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าไม่ยากเกินไปจนถึงกับตรองตามแล้วไม่เห็น และไม่ยุ่งยากเกินไปจนไม่ต้องตรึกตรองขบคิดก็เห็นได้ พุทธวิธีในการสอนจึงอยู่ท่ามกลางระหว่างความยากเกินไปกับความง่ายเกินไป ส่วนใหญ่ทรงสอนให้ใช้ปัญญาพิจารณาด้วยตนเอง ดังตัวอย่างในสังคัลลสูตร เล่าไว้ว่า เช้าวันหนึ่ง

พระพุทธองค์ทรงเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในเมือง ราชคฤห์ทอดพระเนตรเห็นสังคาลกมานพผู้มีผ้าเปียก ผมเปียก (แสดงถึงความทุกข์โศก) กำลังไหว้ทิศทั้งหลายอยู่ในระหว่างทางเสด็จพุทธดำเนิน จึงตรัสถามว่า ทำอย่างนั้นเพื่ออะไร มานพกราบทูลว่า ทำตามคำของบิดาซึ่งได้สั่งไว้เมื่อใกล้จะสิ้นชีพว่าให้ไหว้ทิศทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่าในวินัยของพระอริยะเขาไม่นอบน้อมไหว้ทิศกันอย่างนี้ดอก มานพขอร้องให้ทรงแสดงการไหว้ทิศในอริยวินัยพระพุทธองค์จึงทรงแสดงธรรมเรื่องให้เว้นความชั่วต่าง ๆ ให้รู้จักमितรแท้ มิตรเทียมและทรงแสดงทิศ 6 ในความหมายใหม่ซึ่งเป็นประโยชน์แก่การปฏิบัติในชีวิตประจำวัน กล่าวคือ

1. ทิศเบื้องหน้า มารดา บิดา
2. ทิศเบื้องขวา ครูอาจารย์
3. ทิศเบื้องหลัง บุตร ภรรยา
4. ทิศเบื้องซ้าย มิตร
5. ทิศเบื้องต่ำ ทาสกรรมกร หรือคนที่อยู่ในฐานะต่ำกว่า
6. ทิศเบื้องบน สมณะพราหมณ์ผู้มีศีล (ที.ปา. 11/266-272/212-216)

ทรงแสดงว่า ให้ปฏิบัติชอบต่อบุคคลประเภทต่าง ๆ ดังกล่าวมาชื่อว่าเป็นการไหว้ทิศที่ถูกต้องตามอริยวินัย นอกจากนี้ยังทรงแสดงหน้าที่ที่บุคคลประเภทนั้นพึงปฏิบัติต่อกันเพื่อความ สงบสุข ความราบรื่นของการครองชีวิตอยู่ด้วยกัน

เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมจบลงแล้ว สังคาลกมานพก็ชื่นชมยินดีปฏิญาณตนเป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิต ทั้งนี้เพราะเขาตรองตามด้วยเหตุผลแล้วเห็นจริงตามที่พระพุทธองค์ทรงสอน

3. เพื่อให้ผู้ฟังได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามสมควร ทรงแสดงธรรมมีคุณเป็นอัครรรย สามารถยังผู้ปฏิบัติตามได้รับผลตามสมควรแก่กำลังแห่งการปฏิบัติของตน ๆ (สปปาฏิหาริยธรรมเทศนา)

ในข้อนี้มีเรื่องที่พอจะนำมาประกอบการพิจารณาหลายเรื่อง ขอนำมากล่าวเพียงเล็กน้อยดังนี้ บรรดาปาฏิหาริย์ทั้ง 3 นั้นพระพุทธองค์ทรงสรรเสริญอนุศาสนีปาฏิหาริย์ว่าดีที่สุด ประณีตที่สุด และเป็นประโยชน์ที่สุดข้อนี้เป็นความจริงอย่างยิ่ง พระพุทธศาสนาที่ดำรงเป็นประโยชน์แก่มหาชนมาจนกระทั่งบัดนี้ก็ด้วยอานุภาพของอนุศาสนีปาฏิหาริย์นั่นเอง

ในสังคารวสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงปาฏิหาริย์ 3 แก่สังคารวพราหมณ์ ให้พราหมณ์พิจารณาว่าอย่างไรหนีกว่า ประณีตกว่า พราหมณ์กราบทูลว่า อิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์ไม่ประณีต ผู้ใดทำก็เป็นเรื่องเฉพาะตัวของผู้นั้นและปรากฏแก่ตน (สังคารวพราหมณ์) เหมือนภาพลวง (มายาสหยมรูปวิย ขายติ) ส่วนอนุศาสนีปาฏิหาริย์เป็นของประณีต พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้ว (อง.ติก. (ไทย) 20/214/500)

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า พระพุทธองค์ทรงเน้นปาฏิหาริย์ทางคำสอน คือ พุทธสอนให้ผู้ฟังนำไปปฏิบัติ เมื่อปฏิบัติแล้วได้ผลตามที่ทรงสอนก็เหมือนอัครรรย นั้นแหละคือยอดปาฏิหาริย์และเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ไม่เพียงเฉพาะตนเท่านั้น แต่เป็นประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเป็นอันมาก

ในมหาปริณิพพานสูตร เมื่อพระพุทธองค์จวนปรินิพพาน ทอดพระเนตรเห็นมหาชนนำเครื่องสักการะเป็นจำนวนมากมาบูชาพระองค์ จึงตรัสกับพระอานนท์ว่า การทำการบูชาอย่างนั้นไม่ใช่บูชาพระองค์ด้วยการบูชาอย่างยิ่ง แต่ผู้ใดจะเป็นภิกษุหรือภิกษุณีอุบาสกหรืออุบาสิกาก็ตาม ปฏิบัติธรรมสมควร ปฏิบัติชอบ ผู้นั้นแหละชื่อว่าการบูชาพระองค์ด้วยการบูชาอย่างยิ่ง (ที.มหา. (ไทย) 10/161/126)

สรุปได้ว่า สภาพทั่วไปของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา หากมองกันในภาพรวมก็กล่าวได้ว่าอยู่ในสภาพที่น่าพอใจ เพราะพระพุทธศาสนานั้นได้รับการนับถือ และปฏิบัติอย่างดีจากคนทุกระดับชั้น ได้รับการอุปถัมภ์บำรุงเป็นอย่างดีจากทุกฝ่าย มีความเจริญก้าวหน้าทั้งในด้านศาสนธรรม และศาสนวัตถุ แต่ถ้ามองลงไปในส่วนย่อยขององค์ประกอบทางศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งบุคลากรของคณะสงฆ์หรือกล่าวได้อีกอย่างหนึ่งว่าคณะสงฆ์ บางส่วนก็อาจจะกล่าวได้ว่ายังมีสิ่งที่จะต้องได้รับการพัฒนาแก้ไขในอีกหลาย ๆ ด้าน เพราะอย่างยิ่งมีความบกพร่องในเรื่องความรู้ความเข้าใจในพระธรรมวินัยตลอดถึงความประพฤติปฏิบัติอยู่อีกเป็นอันมาก ทั้งนี้ก็อาจเนื่องมาจากเหตุที่ว่าพื้นฐานของ คณะสงฆ์นั้น ก็เนื่องมาจากคณะสงฆ์พึงจะได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาจากความเสื่อมสลายเมื่อครั้งเสียกรุงเก่าๆ การฟื้นฟูเพียงชั่วระยะ 2-3 ทศวรรษเท่านั้น จึงยังไม่อาจจัดการให้เข้ารูปเข้ารอยเรียบร้อยได้ โดยเฉพาะการฟื้นฟูทางจิตใจอันเป็นรากฐานสำคัญของการปฏิบัติพระธรรมวินัยของพระสงฆ์ ซึ่งได้รับการกระทบกระเทือนอย่างรุนแรงจากภัยสงครามจากการจลาจลวุ่นวายต่อ ๆ มาของบ้านเมืองในครั้งนั้น จากนั้นพระพุทธศาสนาได้เผยแผ่ไปยังที่ต่าง ๆ ในชมพูทวีป และเข้ามาเผยแผ่ในประเทศอินโดนีเซีย จึงเป็นอีกประเทศหนึ่งที่มีการนับถือพระพุทธศาสนา

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศอินโดนีเซีย

แนวคิดเกี่ยวกับเผยแผ่พระพุทธศาสนาในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาทั้งในประเทศไทย และต่างประเทศจำเป็นต้องมีการกำหนดแนวทางในการบริหารจัดการในทุกขั้นตอนจึงจำเป็นต้องอาศัยหลักการ แนวคิดและทฤษฎีทางด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และจากด้านการบริหารจัดการเข้ามารองรับในการศึกษา รวมทั้งเป็นกรอบในการวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องมาประยุกต์ใช้ร่วมกัน ความหมายเกี่ยวกับการเผยแผ่ จากการทบทวนเอกสารต่าง ๆ ปรากฏว่า มีนักวิชาการในประเทศไทยได้ให้ความหมายเกี่ยวกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาหลากหลายประเด็นต่าง ๆ ดังนี้ วศิณ อินทสระ (วศิณ อินทสระ, 2536, หน้า 37) กล่าวว่า การเผยแผ่ หมายถึง “การพูดการสั่งสอนการแนะนำ การเขียนหนังสือ การเป็นตัวอย่าง การทำให้ดู การอยู่ให้เห็น” กรมการศาสนา (กรมการศาสนา, 2540, หน้า 9) ได้ให้ความหมายไว้ว่า การเผยแผ่พระพุทธศาสนา หมายถึง การดำเนินการประกาศพระพุทธศาสนา ให้ศาสนทายาทและประชาชนได้รับทราบในทุก ๆ วิธีที่ไม่ขัดต่อพระธรรมวินัย โดยมุ่งเน้นให้ประชาชนมีความรู้ความเข้าใจในหลักธรรม แล้วน้อมนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน ซึ่งจะเห็นได้ว่า ปัจจุบันได้มีการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในอินโดนีเซียบ้างแล้ว ครั้งแรกจัดขึ้นในปี พ.ศ. 2502 โดยมีพระสงฆ์จากประเทศไทย ศรีลังกา กัมพูชา พม่า และเจ้าภาพได้อุปสมบทชาวพุทธผู้หนึ่งที่มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา มีพระนามมหาเถระเป็นพระอุปฌาย์ และครั้งที่สอง นำโดยสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก วัดบวรนิเวศวิหาร ได้ไปบวชกุลบุตรที่บริเวณสถูปบรมพุทโธ ปี พ.ศ. 2513 (Phrasasanasobhana, R., 1970) และก็มีพระชาวอินโดนีเซียมาศึกษาเล่าเรียนที่วัดบวรนิเวศวิหาร แล้วกลับเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศของตน จึงทำให้ชาวพุทธที่อินโดนีเซียต้องอุทิศงานเพื่อพระพุทธศาสนาอย่างมาก พระธรรมทูตถือเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าในการทำหน้าที่เผยแผ่หลักธรรมเข้าสู่ทุกสังคม จึงต้องมีบทบาทและหน้าที่สำคัญอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในยุคปัจจุบันที่โลกเจริญด้วยเทคโนโลยีอันทันสมัย พระธรรมทูตต้องมีการปรับตัวทัศนคติความคิดและวิธีการต่าง ๆ จะต้องพยายามสร้างความสัมพันธ์กับทุกศาสนา ทุกสถานที่หรือทุกสังคม (พระมหาเรวัตร ฝมหอม และคณะ, 2566, หน้า 456-457) ในการศึกษาครั้งนี้ผู้เขียนได้สังเคราะห์ออกมาเป็น 6 หลักการสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้ประสบความสำเร็จในประเทศอินโดนีเซีย มีรายละเอียดดังนี้

1. ด้านนโยบายการส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพื่อฝึกให้การศึกษาพระพุทธศาสนา ขยายผลไปถึงชาวพุทธในประเทศอินโดนีเซีย สอดคล้องกับแนวคิดของบุญศรี พานะจิตต์ (บุญศรี พานะจิตต์, 2545, หน้า 21) ได้กล่าวถึงการส่งเสริมหน่วยสงเคราะห์พุทธมามกะผู้เยาว์ เป็นหน่วยสงเคราะห์ที่วัด และประชาชนจัดให้มีขึ้นในวัด ในหมู่บ้านเพื่อฝึกอบรมด้านความรู้ความประพฤติ และจิตใจโดย มีพระสงฆ์ ทำหน้าที่อบรมสั่งสอนและบริหารงานทั่วไปของหน่วยสงเคราะห์พุทธมามกะผู้เยาว์ เรียกพุทธมามกาจารย์ แบ่งเป็น 3 คณะ คือ คณะประณมพุทธมามกะ ได้แก่ เด็กอายุ 7-10 ขวบ คณะมัธยมพุทธมามกะ ได้แก่ เด็กอายุ 11-15 ขวบ คณะอุดมพุทธมามกะ ได้แก่ เด็กอายุ 16-18 ปี สอดคล้องกับงานวิจัยของพระมหาสุริยา วรเมธี ได้ศึกษาเรื่องแนวคิดและหลักการในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตไทยในสหรัฐอเมริกา ผลการศึกษา พบว่าการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตสายต่างประเทศ เพื่อประโยชน์ เกื้อกูล ความสุขแก่บุคคลทั้งที่เป็นชาวพุทธ และมีใช้ชาวพุทธ มุ่งที่จะพัฒนาศักยภาพของบุคคลในการดำเนินชีวิตได้ด้วยตนเองโดยใช้หลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเป็นแนวทางในการชี้นำบุคคลให้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาทเป็นศูนย์รวมจิตใจและกิจกรรมของชาวพุทธในต่างประเทศ

2. ด้านการส่งเสริมการศึกษาของบุคลากร โดยนโยบายการส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ในด้านการส่งเสริมการศึกษาของบุคลากรนั้น ควรจะมีกองทุนสำหรับผู้เผยแผ่พระพุทธศาสนาแด่พระธรรมทูตในประเทศอินโดนีเซีย ควรมีนโยบายในการส่งเสริมบุคลากรการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้ได้รับการศึกษาและการอบรมความรู้ในด้านต่าง ๆ เพื่อพัฒนาตนเอง สอดคล้องกับบทความวิชาการของพระครูสุธรรมธวัชชัย และพระครูสิริสุตานุยุต (2565, หน้า 245) ได้ศึกษาเรื่องกลยุทธ์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศนอร์เวย์ของ พระธรรมทูตไทย ผลการศึกษาพบว่า แนวทางการพัฒนาการเผยแผ่วัด และพระธรรมทูตไทยในต่างแดน มีกลยุทธ์ในการพัฒนาทั้งหมด 4 กลยุทธ์ ได้แก่ 1) การพัฒนาเพื่อยกระดับคุณภาพการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เข้าสู่ระบบมาตรฐานสากล 2) การพัฒนาวัด และพระธรรมทูตไทย เข้าสู่ระบบฐานข้อมูลการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม 3) การเผยแผ่ประชาสัมพันธ์ และการตลาดเชิงรุกด้านพระพุทธศาสนาสู่ต่างแดน และ 4) การส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนคนไทยในต่างแดน เพื่อสร้างความเข้มแข็งของพระพุทธศาสนา วัด ชุมชน พระสงฆ์ และหน่วยงานภายในท้องถิ่นในต่างแดน

3. ด้านการส่งเสริมพุทธศาสนิกชน ผู้เขียนเห็นว่า ควรมีนโยบายการส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในด้านการส่งเสริมพุทธศาสนิกชนนั้น ให้มีกิจกรรมรับบริจาคเพื่อช่วยเหลือผู้ด้อยโอกาส กิจกรรมรับบริจาคโลหิตเพื่อช่วยผู้ป่วย มีกิจกรรมทางสังคมร่วมกับรัฐบาล แต่ยังคงขาดการมีส่วนร่วมกิจกรรมทางสังคมกับองค์กรการกุศลอื่น ๆ ขาดการมีส่วนร่วมกิจกรรมทางสังคมร่วมกับศาสนิกต่างศาสนา เนื่องจากวิถีชีวิตของชาวพุทธอินโดนีเซียมีความเอื้อเฟื้อต่อผู้อื่นในกลุ่มชาวพุทธ แต่ยังขาดการยอมรับจากภาครัฐในการที่จะให้มีหน้าที่ในการแก้ปัญหาและพัฒนาสังคมในวงกว้าง สอดคล้องกับบทความวิชาการของพระสมชาย ส่วโร (สุขวินัย) ธนรัฐ สะอาดเอี่ยม และพระราชวิมลโมลี (2565, หน้า 75) ได้ศึกษาเรื่องผลสำเร็จของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตในอำเภอเมืองสุรินทร์ จังหวัดสุรินทร์ พบว่าพระธรรมทูตทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาได้อย่างถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา หลักธรรมที่นำไปเผยแผ่มีหลายหลักธรรม เช่น พรหมวิหาร 4, สังคหวัตถุ 4 และศีล 5 เป็นต้น และมีโครงการเผยแผ่พระพุทธศาสนา อบรมคุณธรรมแก่นักเรียน ประชาชนทั่วไปให้เข้าใจหลักธรรมมากขึ้น 2) ผลที่ได้รับ (1) เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม ประชาชนเข้าใจหลักธรรม และศรัทธาเลื่อมใสพระพุทธศาสนามากขึ้น (2) สร้าง

ความสามัคคีปรองดองระหว่างคณะสงฆ์ และประชาชน (3) เป็นผลดีต่อประชาชนสามารถนำหลักธรรมไปปรับใช้ในการดำเนินชีวิต

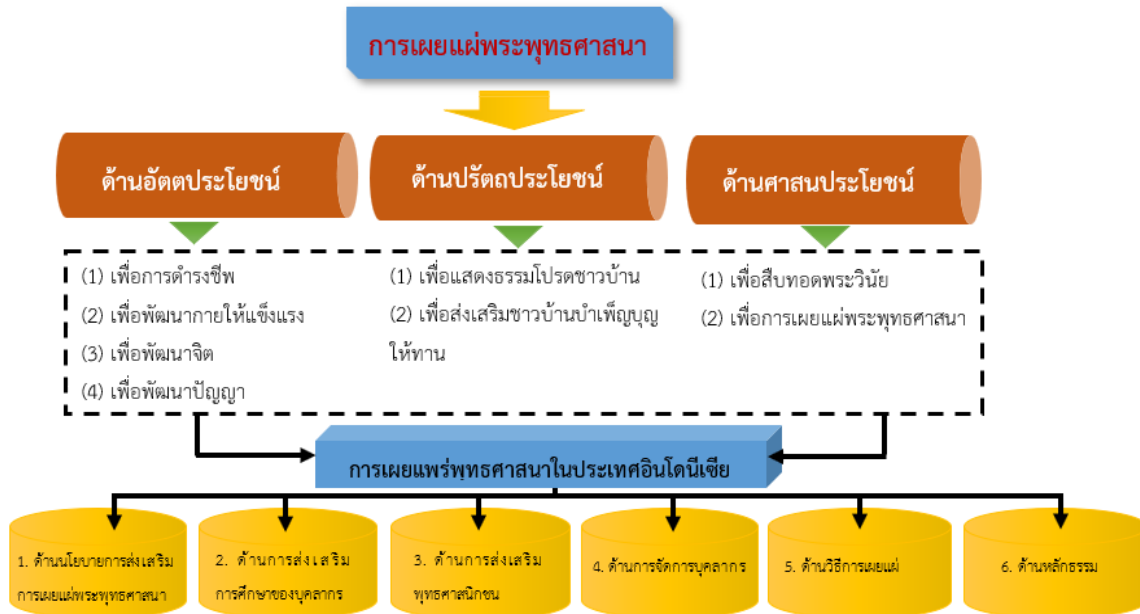
4. ด้านการจัดการบุคลากร ในการบริหารจัดการการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศอินโดนีเซีย การจัดการบุคลากร บุคลากรในองค์กรให้มีระเบียบวินัย มีแรงจูงใจในการทำงาน ให้มีการพัฒนาตนเองอยู่เสมอ เนื่องจากบุคลากรในองค์กรชาวพุทธเป็นบุคลากรจิตอาสาไม่มีค่าตอบแทนเป็นเงินเดือน จึงทำให้บุคลากรมีจำนวนน้อย ที่มีอยู่ในองค์กรก็มาจากหลายสาขาอาชีพ มีความรู้ในการทำงานแตกต่างกันเมื่อมาทำงานในด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา จึงขาดความเข้าใจในการทำงาน ขาดการพัฒนาตนเอง ขาดความสามารถในงานที่รับผิดชอบ จึงต้องมีการพัฒนา สอดคล้องกับบทความวิชาการของพระอุดมสิทธินายก (กำพล คุณงกโร) (2563, หน้า 65) ได้ทำการศึกษาเรื่อง “การบริหารการเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามหลักพุทธธรรม” ผลการศึกษาพบว่า การบริหารการเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามหลักพุทธธรรม คือ การบริหารจัดการการเผยแผ่พระพุทธศาสนา โดยบูรณาการหลักการที่สำคัญ 2 ประการ คือ ทฤษฎีการบริหาร POCCC กับหลัก 4 ส. เพื่อให้เกิดการเผยแผ่ที่มีคุณภาพ อันได้แก่ การวางแผน โดยชี้แจงวัตถุประสงค์และเป้าหมายให้ชัดเจน ให้เกิดความร่วมมือ เกิดความกล้าหาญยินดี และเบิกบานในการเผยแผ่ จากนั้นจัดองค์การให้เป็นไปตามบริบททางสังคมของหน่วยงานเพื่อการเผยแผ่ โดยกำหนดตัวบุคคล ตำแหน่ง และภาระงานให้ชัดเจน สร้างแรงบันดาลใจ เชิญชวน ชักชวนให้ร่วมอุดมการณ์ในการเผยแผ่ ประการต่อมาสั่งการด้วยความชัดเจน ชวนให้ปฏิบัติตาม และเป็นคำสั่งชอบด้วยหลักการ ประการต่อมาประสานงานอย่างถูกต้องชัดเจน ทั้งกับบุคลากรในองค์กรหรือหน่วยงานภายนอก ให้บุคคลหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องยินดีให้ความร่วมมือในการเผยแผ่อย่างเต็มที่ จากนั้นการควบคุม กิจกรรม และกระบวนการเผยแผ่อย่างจริงจัง โดยมีการกำหนดระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ ที่สำคัญสำหรับการเผยแผ่

6. ด้านการนำหลักธรรมไปปฏิบัติของพระธรรมทูต รูปแบบหนึ่งในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศอินโดนีเซียคือการนำหลักธรรมไปปฏิบัติ ควรให้ชาวพุทธมีการสวดมนต์มีเมตตาเอื้อเฟื้อผู้อื่น ประกอบอาชีพที่สุจริต มีความรักในครอบครัว ชอบพูดความจริงและงดเว้นจากการเสพสิ่งเสพติดมีนเมาแต่ชาวพุทธยังขาดความรู้ความเข้าใจอย่างลึกซึ้งในการนำหลักธรรมไปใช้ในชีวิตประจำวันและเมื่อ ทั้งนี้ฉวีเมธย์ สุขไพบุลย์ (2553) ได้ศึกษาการประยุกต์แนวคิดการตลาดเพื่อสังคมในการเผยแผ่ธรรมะกรณีศึกษา : พระมหาวุฒิชัย วชิรเมธี ผลการวิจัยพบว่า การเผยแผ่ธรรมะของพระมหาวุฒิชัย วชิรเมธีสะท้อนให้เห็นถึงการประยุกต์ใช้หลักการการตลาดเพื่อสังคมใน ขั้นตอนของการสำรวจปัญหาพื้นฐาน การวิเคราะห์สภาวะแวดล้อม (SWOT Analysis) การเลือกกลุ่มเป้าหมายในการรับการเผยแผ่ธรรมะ และการกำหนดส่วนผสมทางการตลาด อันได้แก่ ผลิตภัณฑ์ ช่องทางและการสื่อสารเพื่อเผยแผ่ธรรมะ ปัญหาและอุปสรรคในการเผยแผ่ธรรมะของพระมหาวุฒิชัย วชิรเมธี ได้แก่ ปัญหาจากการตีความบทบาทที่พึงประสงค์ของพระในสื่อปัญหาจากทัศนคติ และการรับรู้ของคน ปัญหาคุณสมบัติเรื่องวัยของผู้เผยแผ่ปัญหาด้านบุคลากรปัญหาด้านการบริหารจัดการ ปัญหาในเชิงข้อจำกัดด้านเทคโนโลยีการสื่อสาร ปัญหาด้านประเด็นในการนำเสนอ และปัญหาด้านการรู้เท่าทันผู้แสวงหาผลประโยชน์ เป็นต้น

องค์ความรู้

องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษาเรื่อง “พระธรรมทูตกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศไทยอินโดนีเซีย” ผู้ศึกษาขอสรุปเป็นองค์ความรู้ดังปรากฏเป็นแผนภาพที่ 1 ดังนี้

จากแผนภาพที่ 1 แสดงพระธรรมทูตกับการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศไทยอินโดนีเซีย จะเห็นได้ว่า จุดหมายในการสอนของพระพุทธเจ้า มุ่งเน้นไปที่ประโยชน์ของมหาชนเป็นที่ตั้ง การประกาศพระพุทธศาสนาจึงยึดหลักประโยชน์ของมหาชน ซึ่งเป็นหลักการสำคัญของการสื่อสารธรรมในพระพุทธศาสนา โดยเป็นหลักและนโยบายในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของเหล่าสาวก ทั้งนี้ก็เพื่อประโยชน์สุขแก่มนุษย์ โดยหลักการก็คือ ให้เกิดประโยชน์สุขตามพุทธประสงค์ 3 ประการ คือ

1) **ด้านอัตตประโยชน์** ได้แก่ ประโยชน์ต่อภิกษุสามเณรเองมี 4 ประการ คือ (1) เพื่อการดำรงชีพ (2) เพื่อพัฒนากายให้แข็งแรง และให้มีกายสงบสำรวมมีความสง่างาม (3) เพื่อพัฒนาจิต คือ เกื้อหนุนพัฒนาจิตให้มีสมาธิ มีสติสัมปชัญญะและมีความสันโดษ (4) เพื่อพัฒนาปัญญา คือ รู้คุณค่าอาหาร การสะสม และรู้จักปล่อยวาง

2) **ด้านปรารถนาประโยชน์** คือ ประโยชน์ที่เกิดขึ้นแก่ผู้อื่น มี 2 ประการ (1) เพื่อแสดงธรรมโปรดชาวบ้าน เป็นหน้าที่เป็นการอนุเคราะห์ชาวบ้านให้มีความรู้ในการดำเนินชีวิต (2) เพื่อส่งเสริมชาวบ้านบำเพ็ญบุญให้ทานลดความตระหนี่ เพื่อความสุขในปัจจุบัน และก่อบุญเพิ่มกุศลในภพหน้า

3) **ด้านศาสนประโยชน์** ได้แก่ ประโยชน์ในทางศาสนามี 2 ประการ คือ (1) เพื่อสืบทอดพระวินัย โดยการประพฤติปฏิบัติตามสิกขาบทที่ทรงบัญญัติเอาไว้ เพื่อความสำรวมและความผาสุกของหมู่สงฆ์ (2) เพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพราะการบิณฑบาตเป็นการออกประกาศพระศาสนาทั้งทางตรงทางอ้อม มีโอกาสแสดงธรรมให้ประชาชน ละการทำชั่ว ตั้งอยู่ในความดี ทำจิตให้บริสุทธิ์ผ่องใส

พระพุทธเจ้าจึงทรงมีพุทธประสงค์ในการสอนเพื่อให้มหาชนเกิดความรู้ ความเห็น 3 ประการ ดังนี้ 1. เพื่อให้ผู้ฟังรู้จักเห็นแจ้งในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น 2. เพื่อให้ผู้ฟังตรองตามแล้วเห็นจริงได้ 3. เพื่อให้ผู้ฟังได้รับผลแห่งการปฏิบัติตามสมควร การเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศไทยอินโดนีเซีย ปัจจุบันได้มีการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในอินโดนีเซียบ้างแล้ว ครั้งแรกจัดขึ้นในปี พ.ศ. 2502 โดยมีพระสงฆ์จากประเทศไทย

ศรีลังกา กัมพูชา พม่า และเจ้าภาพ ได้อุปสมบทชาวพุทธผู้หนึ่งที่มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา มีพระนามมหาเถรเป็นพระอุปัชฌาย์ และครั้งที่สอง นำโดยสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก วัดบวรนิเวศวิหาร ได้ไปบวชกุลบุตรที่บริเวณ สถูปบรมพุทโธ ปี พ.ศ. 2513 ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้เขียนได้สังเคราะห์ออกมาเป็น 6 หลักการสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้ประสบความสำเร็จในประเทศไทยอินโดนีเซีย มีรายละเอียดดังนี้ 1. ด้านนโยบายการส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนา 2. ด้านการส่งเสริมการศึกษาของบุคลากร 3. ด้านการส่งเสริมพุทธศาสนิกชน 4. ด้านการจัดการบุคลากร 5. ด้านวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในประเทศไทยอินโดนีเซีย และ 6. ด้านการนำหลักธรรมไปปฏิบัติของพระธรรมทูต

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตในประเทศไทยอินโดนีเซีย จะให้เกิดประสิทธิผล และประสิทธิภาพสูงที่สุดนั้น จำเป็นต้องมีการกำหนดแนวทางในการบริหารจัดการในทุกขั้นตอนจึงจำเป็นต้องอาศัยหลักการ แนวคิดและทฤษฎีทางด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ได้แก่ ด้านนโยบายการส่งเสริมการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เพื่อฝึกให้การศึกษาพระพุทธศาสนาขยายผลไปถึงชาวพุทธในประเทศไทยอินโดนีเซีย ด้านการส่งเสริมการศึกษาของบุคลากร ด้านการส่งเสริมพุทธศาสนิกชน ด้านการจัดการบุคลากร ด้านวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนา และด้านการนำหลักธรรมไปปฏิบัติของพระธรรมทูตเข้ามาประกอบด้วย

บทสรุป

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตในประเทศไทยอินโดนีเซีย ให้เกิดประสิทธิผล และประสิทธิภาพสูงที่สุดนั้น จำเป็นต้องมีการกำหนดแนวทางในการบริหารจัดการในทุกขั้นตอนจึงจำเป็นต้องอาศัยหลักการแนวคิด และทฤษฎีทางด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ได้แก่ กระบวนการเผยแผ่พระพุทธศาสนาในอดีตจะมีการเข้าไปเกี่ยวข้องกับพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ การบริหารงานคณะสงฆ์ด้านการปกครอง การศาสนศึกษา หรือ การศึกษาสงเคราะห์ และการสาธารณสงเคราะห์ ถึงแม้จะมีกระบวนการด้านศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนสถาน ศาสนวัตถุ และด้านศาสนพิธี การเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์จำต้องอาศัยหลักการและวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้ามาพัฒนา เพื่อให้มีแผนหรือยุทธศาสตร์สัมพันธ์เกี่ยวพันกันและกันได้ พระสงฆ์ไทยสามารถนำเอาหลักการวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าไปปรับ หรือพัฒนาเป็นรูปแบบการเผยแผ่ได้ ซึ่งหลักการวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระพุทธเจ้าในครั้งนั้น มีรูปแบบ และยุทธศาสตร์การเผยแผ่แตกต่างกันออกไป เช่น ครั้งแรก ณ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน คือ การส่งพระอรหันต์ 60 รูป ออกไปประกาศพระพุทธศาสนา (พรหมจรรย์) โดยรูปแบบคือ ทำงานแบบปัจเจก มีเป้าหมายที่ประโยชน์ สุข ความเกื้อกูลแก่ประชาชนหมู่มาก ซึ่งมีวิธีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่แตกต่างกัน เช่น 1) การเผยแผ่แบบดั้งเดิมซึ่งมีการปฏิบัติที่เด่นชัดที่สุด คือ การเทศนาและปาฐกถาธรรม การอุปสมบท และการสนทนาธรรม 2) การเผยแผ่แบบสมัยใหม่ คือ การจัดพิมพ์หนังสือธรรมะ หนังสือสวดมนต์เป็นภาษาต่างประเทศ เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้ที่นับถือได้ใช้สวดมนต์ และมีการใช้สื่อออนไลน์ เช่น เฟสบุค ไลน์ เพื่อสื่อสารธรรมะระหว่างพระสงฆ์และผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนา และ 3) การเผยแผ่ตามวาระ คือ การจัดทำวัตถุมงคล เพื่อเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจ และจัดงานประเพณีที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา ประเพณีไทย เป็นต้น เพื่อธำรงดำรงรักษาพระพุทธศาสนาให้เจริญมั่นคงสืบต่อไปทั้งในปัจจุบัน และอนาคต

เอกสารอ้างอิง

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2500. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(1) หนังสือ:

กรมการศาสนา. (2540). หนังสือคู่มือพระสังฆาธิการว่าด้วยพระราชบัญญัติ กฎระเบียบ และคำสั่งของคณะสงฆ์. กรุงเทพฯ: กรมการศาสนา.

ฉวีมนต์ สุขไพบูลย์. (2553). การประยุกต์แนวความคิดการตลาดเพื่อสังคมในการเผยแพร่ธรรมะกรณีศึกษา : พระมหาวุฒิชัย วชิรเมธี. กรุงเทพฯ: สถาบันวิทยบริการ.

บุญศรี พานะจิตต์. (2545). ความสำเร็จในการปฏิบัติภารกิจของวัด : ศึกษาเฉพาะกรณีวัดสวนแก้ว อำเภอ บางใหญ่ จังหวัดนนทบุรี. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พระมหาเรวัตร ฒมทอม และคณะ. (2566). สมรรถนะของพระธรรมทูตเพื่อการเผยแพร่พระพุทธศาสนาในพื้นที่ชายแดนไทย-เมียนมา. วารสารพุทธจิตวิทยา. ปีที่ 6 ฉบับที่ 3 (กันยายน-ธันวาคม 2566): 456-457.

พระครูสุธรรมธวัชชัย และพระครูสิริสุตานุยุต. (2565). กลยุทธ์การเผยแพร่พระพุทธศาสนาในประเทศนอร์เวย์ของพระธรรมทูตไทย. วารสารปรัชญาปริทรรศน์. ปีที่ 27 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2565): 245.

พระสมชาย สัมโร (สุขวินัย), ธนรัฐ สะอาดเอี่ยม และพระราชมลโมลี. (2565). ผลสำเร็จของการเผยแพร่พระพุทธศาสนาของพระธรรมทูตในอำเภอเมืองสุรินทร์ จังหวัดสุรินทร์. วารสารมหาจุฬาลงกรณ. ปีที่ 13 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2565): 75.

พระอุดมสิทธินายก (กำพล คุณงกโร). (2563). การบริหารการเผยแพร่พระพุทธศาสนาตามหลักพุทธธรรม. วารสารสหวิทยาการนวัตกรรมการปริทรรศน์. ปีที่ 3 ฉบับที่ 2 กรกฎาคม-ธันวาคม 2563): 65.

วศิน อินทสระ. (2536). สำนักเสริมสร้างวินัยและรักษาคณะธรรม. กรุงเทพฯ: สำนักงาน ก.พ..

สิริลักษณ์ ศรีจินดา. (2553). การใช้วาทศิลป์ทางภาษาเพื่อการเผยแพร่ธรรมะของพระมหาวุฒิชัย วชิรเมธี ผ่านสื่อสารมวลชน. กรุงเทพฯ: สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

(2) ภาษาอังกฤษ

Phrasanasobhana. R. (1970). *Social Security in Japan*. Tokyo: National Institution of Population and Social Security Research.